İhtimam Gören/Gösteren Yurttaşlık Anlayışı ve İtiraz Edilebilirlik

Olcay Karacan

GİRİŞ

Cumhuriyet, erdemli yurttaş ve erdemli yurttaş yetişmesine ortam hazırlayıcı devlet anlayışına dayanmaktadır.[1] Ancak erdemli yurttaş yetişmesine zemin hazırlayıcı devletten bahsederken devleti kendi başına bir varlık olarak değil, insanlar tarafından oluşturulan bir yapı olarak ele almamız gerekmektedir.[2] Zira devlet kendi başına bir varlık olarak değil insan yapımı kurum olarak ele alındığında, hem çeşitli devletlerce yapılmış insan hakları ihlallerinin sorumlularının insanlar olduğu, hem de insan hakları ihlallerini yapmamanın insanların elinde olduğu kabul edilmektedir. Ayrıca devlet insan yapımı kurum olarak ele alındığında insanların devletleri daha eşitlikçi, özgürlükçü ve hak koruyucu biçimde dönüştürme potansiyelleri de göz ardı edilmemiş olur.

İnsanların devletleri daha eşitlikçi ve özgürlükçü biçimde değiştirip dönüştürmelerinin bazı dinamikleri olduğu ve bu dinamiklerden birinin de erdemli yurttaşlık olduğu ileri sürülebilir. Elbette erdemli yurttaş olmak her şeyden önce erdemli insan olmayla ilgili olsa da, erdemli olmak ya da olmamak sadece insanların mizaçlarıyla alakalı değildir. Erdemli olmanın gereklerine göre eylemde bulunma olanağı tür ola-

1 Recep Batu Günör, "Cumhuriyet Düşüncesinin Felsefi Temelleri Hakkında Bir İnceleme", *Ankara Hacı Bayram Veli* Üniversitesi *Edebiyat Fakültesi Dergisi Cumhuriyetin Yüzüncü Yılı* Özel *Sayısı*, 2023, s. 89-92.

2 İoanna Kuçuradi, "İnsan Haklarından Devlet Kavramına", İnsan *Hakları: Kavramları ve Sorunları*, 4. Baskı, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 2017, s. 48-53.

rak insanın yapısal olanaklarındandır. Ancak insanlar bu olanaklarını genellikle kendiliklerinden gerçekleştiremezler.[3] İnsanların bu olanaklarını gerçekleştirmeleri pek çok koşula bağlıdır. Bu koşullardan birisi de yurttaşların birbirlerine ihtimam göstermesi ve birbirlerinden ihtimam görmeleridir.[4]

Yurttaşların birbirlerine ihtimam göstermesinin ve birbirlerinden ihtimam görmelerinin, birbirleriyle tahakküme dayalı ilişkiler yerine, eşitlikçi ve özgürlükçü ilişkiler kurmalarına ve bu ilişkileri sürdürebilmelerine bağlı olduğu belirtilebilir.[5] Aynı zamanda yurttaşların birbirlerine ihtimam göstermelerinin, cumhuriyetin olmazsa olmazı olan erdemli yurttaşlık anlayışının kökleşmesine ortam sağlayacağı ileri sürülebilir. Ancak erdemli yurttaşlık sadece kamusal alanda ve kamusal alandaki ilişkilerle tecessüm etmez. Erdemli yurttaşlığın tecessüm edebilmesi için özel alanda da eşitlikçi ve özgürlükçü ilişkilerin kurulmasının ve sürdürülmesinin gerekli olduğu söylenebilir. Tahakküme dayalı ilişkiler yerine, ihtimam görmeye ve göstermeye dayalı ilişkiler kurulmasının ve sürdürülmesinin eşitsizliklerle ve adaletsizliklerle mücadele edilmesine alan açabileceği belirtilebilir. Tersinden söylenilecek olursa tahakküme dayalı ilişki ağları içinde cumhuriyetin olmazsa olmazı olan erdemli yurttaşlığın kökleşemeyeceği ileri sürülebilir. Bu bağlamda erdemli yurttaşlığın kökleşebilmesi için Philip Pettit'in tahakkümsüzlük anlamında özgürlük anlayışı yol gösterici nitelikte olabilir. Bu bağlamda Pettit Cumhuriyet mantığının özünü, tahakkümün azaltılması ve tahakkümsüzlük olarak özgürlüğün ilerletilmesi şeklinde formüle ederken, tahakkümsüzlük anlamında özgürlüğün bir devlette tecessüm edebilmesinin gerektirdiği

3 Yavuz Adugit, *Etikte Akıl ve Duygu* Çatışması *Akılcı Perspektif*, Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 2013, s. 135-141.

4 Petr Urban ve Lizzie Ward, "Introducing the Contexts of a Moral and Political Theory of Care", Ed. Petr Urban ve Lizzie Ward, *Care Ethics, Democratic Citizenship and the State, International Political Theory*, Palgrave Press, 2020, s. 12-15.

5 Urban ve Ward, 2020, s. 12-15; Kuçuradi, 2017, s. 48-53.

demokratik denetim imkanlarını itiraz edilebilirlik kavramıyla açıklamaya çalışmaktadır.[6] Ancak Pettit'in itiraz edilebilirlik kavramına geçmeden önce, yine onun tahakkümsüzlük olarak özgürlük anlayışından bahsedilecektir.

PETTİT: TAHAKKÜMSÜZLÜK OLARAK ÖZGÜRLÜK

Pettit'e göre "Cumhuriyetçi Yurttaşlık, bağımsızlık ve tahakkümsüzlük anlamında özgürlük gerektir; yurttaşlarına başkalarının gözlerinin içine eşitleri olarak bakma yetkisi verir"[7] ve bu özgürlük anlayışı, yurttaşların keyfî müdahalelerden korunmasına bağlıdır. Ancak bu keyfî müdahalelerden korunma sadece yurttaşlar üzerinde fiilî güç kullanılmasını değil, güç kullanılabilme ihtimalini de kapsamaktadır. Bu doğrultuda Pettit keyfî müdahalelerden korunmaya, yurttaşların birbirlerine tabi olmadan eşit birer insan olarak var olmasına da vurgu yapmaktadır.[8]

Pettit tahakkümsüzlük anlamında özgürlüğü keyfî müdahalelerden korunma üzerinden ve yurttaşların birbirleriyle eşit birer insan olarak yurttaşların birbirlerine tabi olmaması üzerinden ele alsa da, Pettit'in tahakkümsüzlük anlamındaki özgürlük anlayışının başka insanlardan izole, atomistik bireylere müdahale edilmemesi anlamındaki liberal özgürlükten farklı olduğu vurgulanmaktadır. Zira Pettit her şeyden önce özgürlüğü başkalarıyla bir aradalık ve bu bir aradalıktan ortak iyi için yurttaşların sorumluluk üstlenmesini kapsayacak biçimde düşünmektedir. Bu bağlamda yurttaşların kamusal meselelere ilgi göstermelerine ve onların yasa yapım süreçlerine katılmalarına önem vermektedir. Ancak yurttaşların

6 Mithat Sancar, *Devlet Aklı Kıskacında Hukuk Devleti*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, s. 76-77.

7 Philip Pettit, *Cumhuriyetçilik Bir Yönetim Teorisi*, Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998, s. 12.

8 Pettit, 1998, s. 43-58; Tuğrul Çelik, "Üç Tarz-ı Cumhuriyetçilik ve Cumhuriyetçi Özgürlük Anlayışı: Atina, Roma ve Ankara", İleri, Ocak-Mart 2022, s. 85-86.

bu süreçlere katılırken keyfî müdahalelere maruz kalmamalarını savunmaktadır.[9] Pettit yurttaşların hem kamusal meselelere hem de yasa yapım sürecine katılımda herhangi bir keyfî müdahaleye maruz kalmamaları için daha az güce sahip olan yurttaşlara başka yurttaşlardan gelecek keyfî müdahalelere karşı devletlerin gerekli önlemleri almasına dikkat çekmektedir. Tam da bu noktadan hareketle yurttaşların rıza göstermesini yetersiz bulup itiraz edilebilirliğe vurgu yapmaktadır.[10]

Pettit yurttaşların hem kamusal meselelere hem de yasa yapım sürecine katılım süreçlerinde herhangi bir keyfî müdahaleye maruz kalmamaları için rızaya dayalı bir demokrasi yerine, itiraz etme kültürü üzerinde yükselen bir demokrasi anlayışına ihtiyaç olduğunu belirtmektedir.[11] Bu noktadan hareketle Pettit "tahakkümsüzlük olarak özgürlük öyle bir demokrasi kavrayışı getirir ki, bu demokrasi koşullarında itiraz edilebilirlik genellikle rızanın yerini alır: önemli olan yönetimin insanların söylediklerini yapmaları değil, keyfiliğin yol açtığı acıya yönetim ne yaparsa yapsın insanların her zaman itiraz edebilmeleridir" demektedir.[12] Ancak rıza gösterme yerine itiraz kültürü üzerine yükselen bir demokrasinin, yurttaşların farklı ses çıkarabilmeleri ve bu farklı seslerini duyabilecek ve ciddiye alacak muhatap bulabilmelerine bağlı olduğu söylenilebilir.[13] Bu doğrultuda Pettit'e göre halk, bireysel ve kolektif olarak hükümetin verdiği kararlara sürekli bir itiraz imkanına sahip olmalı ve onların itirazları

9 Veysel Ergüç, "Cumhuriyetçilik Düşüncesinde Özgün Bir Yaklaşım: Philip Pettit ve Tahakkümsüzlük Olarak Özgürlük", Üsküdar Üniversitesi *Sosyal Bilimler Dergisi*, C .2, S. 3, 2016, 56-58.

10 Mehmet Kanatlı, "Klasik Cumhuriyetçi Özgürlük Bağlamında Niccolo Machiavelli'yi Yeniden Düşünmek", *Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, C. 3, S. 4, 2020, s. 283.

11 Çelik, 2022, s. 85.

12 Pettit, 1998, s. 16.

13 Joan Tronto, *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*, New York: Routledge Press, 1993, s. 108-109.

da ciddiye alınmalıdır. Bu nedenle Pettit'in perspektifinden insanların itirazlarının ciddiye alınması devletin etkili bir biçimde denetlenmesi anlamına gelmektedir.[14] Bu nedenle farklı seslerin merkezî önemde olduğu ihtimam etiği bağlamında Pettit'in itiraz edilebilirliğe yaptığı vurgu, ihtimam görme ve göstermeye dayalı yurttaşlık bağlamında değerlendirilebilir. Ancak değerlendirmenin yapılabilmesi için Pettit'in itiraz edilebilirliğe ilişkin görüşleri biraz daha detaylandırılacaktır.

PETTİT VE İTİRAZ EDİLEBİLİRLİK

Pettit itiraz edilebilirlik kavramını, yurttaşların rızası bağlamında açıklanan demokrasi anlayışının eleştirisi üzerine inşa etmektedir. Şöyle ki, rıza kavramı liberal hukuk düzenlerinde eşit ve özgür insanların gönüllü tercihe dayalı onay verdikleri veya kabul ettikleri durumları belirtmek için kullanılmaktadır. Ancak Pettit'e göre liberal düşünürler rıza göstermenin veya onay vermenin altında yatan nedenleri, özellikle bu nedenlerin eşitsizliklerle olan bağlantılarını göz ardı etmektedirler. Bu noktadan hareketle Pettit, gözle görünür bir baskı olmasa bile tahakküm altında olan kişilerin razı oldukları durumları gönülden tercih ederek bu durumlara onay vermediklerini ifade etmektedir.[15] Zira Pettit bir sözleşmeye dayansın ya da dayanmasın, bir tarafın diğer tarafın iradesine etkin bir müdahale kapasitenin olması halinde, taraflar arasında karşılıklı rıza da olsa, müdahale edilebilecek konumda olanın tahakküm altında olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda tarafların eşit güce sahip olmadığı koşullarda yapılan sözleşmelerde taraflardan birisinin razı olmak zorunda kaldığı düzenlemelerin olma ihtimali vardır. Bu nedenle sözleşmenin koşullarını belirlemedeki güç ilişkilerine de bakılmasına, sözleşmenin daha az güce sahip olan tarafı

14 Pettit, 1998, s. 92-94.

15 Sibel Kibar, "Analitik Marksizmin Sömürü Olgusuna Yaklaşımının Bir Eleştirisi", *Dokuz Eylül* Üniversitesi *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 20, S. 1, 2018, s. 79.

üzerinde keyfî güç kullanımını durdurabilecek mekanizmaların hayata geçirilmesine vurgu yapmaktadır.[16] Bu noktadan hareketle Pettit, "kamusal kararların keyfi olmayışı, kararların belli bir uzlaşım sürecinden doğmuş ya da çıkmış olma koşullarından değil, eğer yurttaşların algılanmış çıkarları ve fikirleri ile çatışma halindeyseler, yurttaşların etkili biçimde onlara itiraz edebilmeleri koşulundan gelir. Önemli olan kararların belli bir rızaya dayalı tarihsel kökeni değil itiraz ihtimaline karşı tipik ya da karşı olgusal esnekliğidir", demektedir. [17]

Pettit, her ne kadar itiraz edilebilirlik kamusal alandaki keyfî müdahalelere yoğunlaşılarak ele alınmış olsa da, özel alanda da kişiler arasında bağımlılık ilişkisinin rıza göstermeyi etkilediğinin farkındadır. Hatta Pettit'e göre özel alanda tabi olunan kişiler tabi konumda bulunan kişiler üzerinde güç kullanmasa bile, onlara yönelik olarak keyfî müdahale etme potansiyellerinin olması, tabi konumda bulunanların gönüllü tercihe dayalı onay vereceği, yani rıza göstereceği anlamına gelmemektedir.[18] Dahası Pettit, Richard Pierce'ten bir alıntı yaparak, "bireyler özel hayatlarında efendilerinin gücüne tabi oldukları müddetçe, kendilerine ne kadar eşit ve nazik muamele edilirse edilsin, özgür olmazlar", demektedir.[19] Ayrıca Pettit "Cumhuriyetçi Yurttaşlık, bağımsızlık ve tahakkümsüzlük anlamında özgürlük gerektirir; yurttaşlarına başkalarının gözlerinin içine eşit bakma yetkisi verir" derken[20] cumhuriyetçi yurttaşlıkla eşitlik arasında da çok sıkı bağ kurmaktadır. Bu bağlamda bir cumhuriyette hiç kimsenin tahakkümü altında olmadan her bir yurttaşın "başkalarının gözünün içine eşit bakma" aşamasına gelebilmesi için eşitsizliklerden daha fazla pay alan kadınların, engellilerin,

16 Pettit, 1998, s. 94-98.
17 Pettit, 1998, s. 244.
18 Pettit, 1998, s. 94-96.
19 Pettit, 1998, s. 96.
20 Pettit, 1998, s. 12.

yaşlıların ve benzerlerinin veya bu eşitsizliklere kesişimsel olarak maruz kalanların kamusal alanda olduğu kadar, özel alanda da keyfî müdahalelerden korunması elzemdir. Ancak ne yazık ki eşitsizliklerden beslenen ve eşitsizlikleri besleyen yapısal adaletsizliklerin ve yapısal şiddetin yoğun olduğu toplumlar ve bu toplumların devletlerinde yurttaşların özellikle daha eşitsiz konumda bulunan yurttaşların keyfî müdahalelerden korunmasının önünde çok ciddi engeller bulunduğu söylenebilir.

Yapısal şiddet ve yapısal adaletsizlikler yurttaşların keyfî müdahalelerden korunmasının önünde ne kadar engel oluşturursa oluştursun, bu engellerin aşılabilmesinin mümkün olduğu unutulmamalıdır. Diğer bir ifadeyle tahakküme dayalı ilişkiler ve bu ilişkilerin devamını sağlayan yapıların sabit ve değişmez gerçekler olmadığı, aksine güç ilişkilerinin değişebilmesinin mümkün olduğu gözden kaçırılmamalıdır.[21] Elbette baskı ve tahakküm altında olmak kişilerin hem kendi yaşadıkları adaletsizliklerle hem de başkalarının yaşadığı adaletsizliklerle mücadele etmelerini zorlaştırmaktadır.[22] Ancak çeşitli devletlerde kol gezen baskıya ve tahakküme dayalı ilişkiler ve bu ilişkilerin devamını sağlayan yapıların da insanlarca oluşturulduğu ve sürdürüldüğü, yani baskı ve tahakküm altında olmanın kader olmadığı kabul edildiğinde en azından yapısal şiddetle ve yapısal eşitsizliklerle mücadeleye kapı aralanabilir.[23]

Yukarıda da belirtildiği gibi yapısal şiddetin ve yapısal eşitsizliklerin yaşandığı toplumlarda baskıya ve tahakküme dayalı ilişkiler ve bu ilişkilerin devamını sağlayan kurumlar iç içe geçmiştir. Bu nedenle güçsüz kişiler ve gruplar baskı ve tahakküme dayalı ilişki ağları içinde ve toplumsal yapılar altında ko-

21 Nadire Özdemir, *Kültürel Savunma Dönüştürücü Adalet Yaklaşımıyla Değerlendirme*, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2021, s. 4-6;
22 Gülriz Uygur ve Nadire Özdemir, *Adalete Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve* İzleme Çalışması, Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği Yayınları, 2021, s. 29.
23 Olcay Karacan, *Dönüştürücü Adalet ve Annelik*, 2023, s. 55-60.

laylıkla seslerini çıkaramazlar.[24] Bu noktadan yola çıkıldığında da Pettit'in demokratik bir devlette itiraz edilebilirliğe yaptığı vurgu dikkate alınmalıdır. Zira ifade özgürlüğü eşitsizliklere ve adaletsizliklere ses çıkarabilmek için olmazsa olmazdır. Ancak ifade etmek muhatap bulmayı da gerektirmektedir. Zaten Pettit'e göre "insanlar düşünebilmek için bile birbirlerine bağlıdır ve bu nedensellikten öte bir bağlılıktır."[25] Dolayısıyla itiraz edilebilirlik için kişilerin seslerinin yalnızca kamu otoriteleri tarafından değil, birbirileri tarafından da bastırılmaması gerektiği iddia edilebilir. Hatta tersinden düşünülecek olursa bir devlette itiraz edilebilirliğin alanının genişlemesi sadece vatandaşların kamu otoritelerinin keyfî müdahalesinin ortadan kalmasına bağlı olmayıp, kişilerin birbirleriyle eşitlikçi ve birbirlerini dinlemeye dayalı ilişkiler kurmalarına da bağlı olduğu iddia edilebilir. Hatta Pettit'in kendisi de demokratik bir devlette itiraz edilebilirliğin kendi kendine gerçekleşmeyeceğini belirterek, itiraz edilebilirliği üç koşula dayandırmaktadır.[26]

Petit'e göre demokratik bir devlette itiraz edilebilirlik için ilk koşul istişari cumhuriyettir. İstişare kelimesinden de anlaşılacağı üzere istişari cumhuriyet, ortak akla dayalıdır. Bu nedenle Petti istişari cumhuriyetin, kişiler ve gruplar arasında karşılıklı tavizleri vermeye dayalı pazarlık etme anlayışı yerine, ortak iyiyi bulmaya dayalı müzakere temelli olması gerektiğini ifade etmektedir. Zira pazarlık temelli karar alma mekanizmalarında insanlar önceden belirlenmiş sabit çıkar ve menfaatleri elde etmek için karşılıklı tavizler verirler. Bu karşılıklı pazarlık süreci güç ilişkileri ekseninde gerçekleştiğinden tarafların yürekleri ve beyinleri birbirlerine kapalıdır. Ancak müzakere temelli karar alma, insanların açık fikirlilikle birbirlerini dinleyerek akıl yürütmelerine dayalıdır. Bu nedenle müzakere temelli karar alma süreci güç ilişkileri ekseninde gerçekleşmez. Diğer bir ifadeyle müzakere temelli karar alma süreci diyaloga dayalı eşitlikçi bir süreç olduğu için bu sabit tercihlerden tavizler vermek yerine ortak akılla tercihleri oluşturmaya dayalıdır.[27] Bu bağlamda Yavuz Abadan'ın. "Bir cemiyet için fikir münakaşası kadar aydınlatıcı, yapıcı, hak ve hakikati gerçekleştirici başka hiçbir tedbir ve vasıta yoktur"[28] ifadesi ortak iyiye ulaşabilmek için müzakerenin önemini ortaya koymaktadır.

Pettit'in demokratik itiraz edilebilirliği bağladığı ikinci önkoşul, itiraz için bir kürsü olarak kapsayıcı cumhuriyettir. Ancak Pettit'e göre kapsama sadece duyulabilir bir sese sahip olmakla sınırlı değildir. Diğer bir ifadeyle kapsama sadece tatmin edici biçimde temsil edilmeye indirgenemez. Bu bağlamda Pettit kapsama için özellikle yürütme ve yargı alanlarında vatandaşlara ciddiye alınacakları etkin şikayet mekanizmalarının sağlanması gerektiğini vurgulamaktadır.[29] Buradan yola çıkıldığında itiraz kanallarının açılması ve bu kanalların etkin kullanılması için ilişkilerin ve kurumların eşitlikçi dönüşümünün hayati önemde olduğu ileri sürülebilir.

Üçüncü bir koşul olarak Pettit, demokratik itiraz edilebilirliği itiraz için bir forum olarak duyarlı cumhuriyete bağlamaktadır. Pettit itirazların ciddiyetle dinlenebileceği bir forumun duyarlı cumhuriyet için gerekli olduğunu ancak yeterli olmadığı söylemektedir. Pettit muhalif bireylere veya gruplara baskı sistemlerinden kaçma imkanı verecek nitelikte itiraz forumunun da gerekli olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Pettit baskı sistemlerinden kaçma imkanı verilen muhalif bireyler veya grupların da başkalarına tahakküm etmelerinin önüne geçebilmek için gerektiğinde yasalar çerçevesinde devlet müdahalesine cevaz verilebileceğini ifade etmektedir.[30]

Yukarıda da belirtildiği gibi Pettit'in rızaya dayalı bir demokrasi yerine itiraz etme kültürü üzerinde yükselen bir

24 Uygurve Özdemir, 2021, s. 29.

25 Pettit, 1998, s. 13.

26 Pettit, 1998, s. 242-246.

27 Pettit, 1998, s. 246-250

28 Yavuz Abadan "Dekan Prof. Dr. Yavuz Abadan'ın Fakültenin 97 inci Kuruluş Yıldönümü Nutku", *Ankara* Üniversitesi *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 9, S.1, 1954, s. 179.

29 Pettit, 1998, s. 250-256

30 Pettit, 1998, s. 256-261.

demokrasi anlayışı kendiliğinden gerçekleşmemektedir. Dolayısıyla itiraz kültürü üzerine bir demokrasi anlayışının yerleşmesinin ve kökleşmesinin, yurttaşların başkalarına tabi olmadan, ancak başkalarıyla bir arada ortak iyi için sorumluluk üstlenmelerine bağlı olduğu söylenilebilir. Bu noktadan hareketle yurttaşların birbirlerine gerek özel alanda gerekse kamusal alanda ihtimam göstermelerinin, yurttaşların başkalarına tabi olmadan ancak başkalarıyla bir arada ortak iyi için sorumluluk üstlenmelerine alan açabileceği belirtilebilir.

Yurttaşların başkalarıyla bir arada, ortak iyi için sorumluluk üstlenmeleri onların birbirleriyle eşit ve özgür insanlar olarak ilişki kurmalarına ve sürdürmelerine de bağlıdır. Bu bağlamda eşitlikçi ve özgürlükçü ilişkilerin merkezî önemde olduğu karşılıklı ihtimam göstermeye dayalı yurttaşlık anlayışının itiraz kültürüne dayalı bir demokrasiyi güçlendirebileceği iddia edilebilir. Bu noktadan hareketle itiraz edilebilirlik ihtimam etiği bağlamında da tartışılabilir.

İTİRAZ EDİLEBİLİRLİK VE İHTİMAM ETİĞİ

Yukarıda da belirtildiği gibi Pettit liberal düşünürlerin rıza göstermenin veya onay vermenin altında yatan nedenleri, özellikle bu nedenlerin eşitsizliklerle olan bağlantılarını göz ardı ettiklerini söylemektedir. Bu doğrultuda rıza göstermenin eşitsizliklerle olan bağlantısının hak ihaleleriyle olduğu kadar tahakküme dayalı ilişkilerle de bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Pettit'in rıza göstermenin yetersizliği üzerinde inşa etmeye çalıştığı itiraz edilebilirlik kavramının, ilişkilerin merkezî önemde olduğu ihtimam etiği bağlamında da değerlendirilmeye elverişli olduğu söylenebilir.

Bilindiği gibi ihtimam etiği teorisi ilk kez Carol Gilligan'ın kadınların hayat deneyimleri erkeklerin hayat deneyiminden farklı olduğu için kadınların etik problemleri soyut haklar ve ilkelerden hareketle değerlendirmeyip etik problemlerin üstlendikleri sorumlulukları hesaba katarak, içinde bulundukları ilişki süreçlerini ön plana alarak değerlendirdikleri iddiasıyla ortaya çıkmıştır.[31] Ancak Gilligan kadınların erkeklerden farklı akıl yürütme biçimlerinin biyolojik cinsiyete indirgememekte, aksine bu akıl yürütme biçiminin toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile olan bağlantısını yok saymamaktadır.[32] Diğer bir ifadeyle Gilligan kadınların hayatlarının merkezinde gördükleri ilişkilerde çoğunlukla kadınların ikincil konumda olduklarını, üstlendikleri sorumlulukların onların kendi istek ve ihtiyaçlarını ikinci plana atarak başkalarının istek ve ihtiyaçlarına önem vermeye dayalı olduğunu gözden kaçırmamaktadır.[33]

Gilligan kadınların ilişkilerini ve sorumluluklarını merkeze alarak onların etik problemlere farklı yaklaştıkları için onların ahlak bakımından erkeklerden aşağı varlıklar olarak kabul edilmelerine karşı çıkmaktadır.[34] Ancak ahlaki olgunluk için sadece soyut haklara ve ilkelere dayalı akıl yürütmenin yeterli olmadığını, hem haklara ve ilkelere dayalı hem de ihtimama dayalı etik anlayışın bir araya gelmesinin ahlaki olgunluğa erişim için gerekli olduğunu iddia etmektedir. Ve bu doğrultuda da ahlaki olgunluk için bu iki ahlak anlayışının kişilerde bir arada bulunabilmesi için eşitliğe dayalı ilişkilerin elzem olduğunu söylemektedir.[35] Zira Gilligan tahakküme dayalı ilişki ağlarının içinde kadınların başkalarının istek ve ihtiyaçlarını ön plana alarak sorumluluk üstlenmelerinin, kadınların kendilerine yabancılaştırdığını söylemektedir. Bu yabancılaşmanın da kadınların dünyayı güç sahiplerin özellikle de erkeklerin gözünden görmelerine yol açtığını ifade etmektedir. Dahası kadınların tahakküme dayalı ilişkiler ağı altında kendi kendilerini var etmeye çalıştıklarında bu

31 Lawrence A. Blum, "Gilligan and Kohlberg: Implications for Moral Theory", *Ethics*, 1988, C. 98. S. 3, s. 472-478.

32 Carol Gilligan, *Kadının Farklı Sesi*, Çev. Merve Elma, Duygu Dinçer ve Fulden Arısan, İstanbul: Pinhan, 2017, s. 263-277.

33 Gilligan, 2017, s. 63-71.

34 Ç Karun Çekem, "Etik ile Politikanın Kesişiminde İhtimam", *Humanities Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S.16, 2020, s. 67-72.

35 Gilligan, 2017, s. 273-277;

ilişkileri korumak uğruna ilk önce kendi kendileriyle ilişkilerini gözden çıkardıklarını belirtmektedir.[36] Hatta Gilligan tahakküme dayalı ilişkileri koruyabilmek uğruna kadınların düşündüklerini söylemeye korktuklarını öne sürmektedir.[37] Bu bağlamda Gilligan kadınların ilişkilerini korumak uğruna kendi seslerinden vazgeçmelerinin kadınlarda yarattığı tahribatı şöyle ifade etmektedir:

> [K]işinin bildiklerini bilmiyor hale gelmesi; kendi sesini işitme ya da dinleme zorluğu; zihin ve beden, duygu ve düşünceler arasındaki kopukluk ve kendi iç dünyasının sesini taşımaktansa üstünü örtmeyi yeğleme. Bu yüzden de ilişkiler artık kişinin iç dünyası ile başkalarının dünyası arasındaki bağlantıları keşfetme kanalarını sağlayamaz hale gelir.[38]

Gilligan anlamlı ilişkiler için sesin çok önemli olduğunu ileri sürmektedir. O, bir sese sahip olmanın insan olmak, söyleyecek bir şeyinin olmasının ise kişi olmak demek olduğunu vurgulamaktadır. O, kadınların kendi seslerine sahip olmasının engellemesinin, yani onların seslerinin bastırılmasının, onları aslında insan olarak kabul etmemek anlamına geldiğini dile getirmektedir.[39] Buradan hareket edildiğinde Gilligan'ın kadınların kendi seslerinden vazgeçmelerinin kadınlarda yarattığı tahribata ilişkin tespitlerinin yapısal şiddet ve yapısal adaletsizlerle olan bağlantısının gözden kaçırılmaması gerekmektedir. Zira yapısal şiddet ve yapısal adaletsizlikler altında insanların özelikle marjinalleştirilerek ayrımcılığa uğrayan insanların seslerini çıkarabilmelerinin, kendilerini ifade edebilmelerinin mümkün olmadığı unutulmamalıdır.[40] Bu doğrultuda Gülriz Uygur kadınların farklı seslerinin açığa çıkabilmesi için toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dayalı kültür gelenek ve göreneklerin ve diğer nedenlere dayalı önyargıların farkında

36 Gilligan, 2017, s. 14-25
37 Gilligan, 2017, s. 9-13.
38 Gilligan, 2017, s. 27
39 Gilligan, 2017, s. 8-23.
40 Uygur ve Özdemir, 2021, s. 29.

olunmasını hususunda oldukça önemli bir uyarıda bulunmaktadır. Bu nedenle Uygur farklı sesin yapısal adaletsizliklerle bir arada düşünüldüğünde anlam ifade edeceğini, yani farklı ses yapısal adaletsizlikler içinde kaybolan ses olduğundan yapısal adaletsizlikleri görmeden farklı sesten söz edilmesinin mevcut adaletsizliklerin devamına yol açacağını ileri sürmektedir. [41]

Uygur'un farklı sesin duyulmasıyla/duyulmamasıyla ilgili tespitleri ile Gilligan'ın kadınların kendi seslerinden vazgeçme süreçlerine ilişkin görüşleri birlikte düşünüldüğünde, yapısal adaletsizlikler ve yapısal şiddet altında sadece kadınlarla sınırlı olmayacak biçimde pek çok kişinin ve grubun düşüncelerini bırakın başkalarına kendilerine bile ifade edemeyecekleri ileri sürülebilir. Bu doğrultuda Abadan'ın "şahsiyetin en ayırıcı vasfı fikir hürriyeti, esaretin en korkuncu fikir köleliğidir"[42] iddiasıyla Gilligan'ın kadınların seslerinin bastırılma süreçlerine yönelik tespiti bir arada düşünüldüğünde sesleri bastırılanların tahakküm altında oldukları söylenebilir. Bu bağlamda Pettit gözle görünür bir baskı olmasa bile tahakküm altında olan kişilerin razı oldukları durumlara ilişkin olarak onların gönülden tercih ederek onay verdiklerinin söylenemeyeceğine yaptığı vurgu dikkate alındığında, itiraz edilebilirliği engelleyen dinamiklerin bazılarıyla ve ihtimam etiği arasında köprü kurulabilir. Hatta bir adım daha ileri gidildiğinde, Gilligan'ın kadınların kendi istek ve ihtiyaçlarında da duyarlı davranarak tahakküme dayalı ilişki ağlarını sürdürmek yerine, eşitlikçi bir biçimde ilişkiler kurmaya ve sorumluluk üstlenmeye başladıklarında kendi seslerini yeniden kazanabileceklerine ilişkin tespitinin itiraz edilebilirliğin hayata geçirilmesine ilişkin perspektif sağlayabileceği de ileri sürülebilir. Ancak ihtimam etiği ile itiraz edilebilirlik arasında köprü kurabilmek için sadece Gilligan'ın ihtimam etiği anlayışının tek başına yeterli olmadığı da belirtilmelidir.

41 Gülriz Uygur, "Toplumsal Cinsiyet ve Adalet: Hukuk Adaletsizdir", *Ankara Barosu Dergisi* S. 4, 2015, s. 127-130.
42 Abadan, 1954, s. 179.

Elbette Gilligan'ın kadınların seslerinin bastırılmasına ve bu seslerinin yeniden kazanılmasının eşitlikçi ilişkilerle mümkün olduğuna yönelik tespiti sadece kadınlarla sınırlı olamayacak biçimde toplumda sesleri bastırılan kişilerin ve gruplara ihtimam gösterilmesinin gerekliliğini ortaya koymak bakımından oldukça alan açıdır. Özelikle anlamlı bir demokrasi için hiçbir yurttaşın sesinin bastırılmaması gerektiğine zemin hazırlayıcıdır. Ancak ihtimam görmenin ve göstermenin kamusal kararlara ve siyasetin belirlenmesine etkisini doğrudan ele alan ihtimam etiği teorisyeni de bulunmaktadır. Bu bağlamda önce ihtimam etiği teorisinin yalnızca kadın merkezli özel alanla sınırlı olacak biçimde değerlendirilmesine de karşı çıkarak kamusal alanda ihtimam göstermeye vurgu yapan Tronto'nun görüşleri önem arz etmektedir.[43]

Tronto evvela ihtimam göstermeyi bedenlerimizi, benliğimizi ve tüm çevremizi içeren dünyamızda sürdürdüğümüz tüm karmaşık ilişkiler ağını içerecek biçimde dünyamızda mümkün olan en iyi şekilde yaşamak için ilişkileri sürdürmek ve korumak ve tamir etmek için yaptığımız tüm etkinlikler olarak tanımlamaya çalışmaktadır.[44] Bu tanım doğrultusunda Tronto'nun ihtimam göstermeyi sadece kadın merkezli ve özel alanla sınırlı olarak görmeyip oldukça geniş kapsamlı bir etkinlik olarak ele aldığı rahatlıkla söylenilebilir. Ayrıca Tronto ihtimam göstermenin demokratik yurttaşlığa bilgisel alt yapı hazırlayacağını belirtmektedir.

Ancak bu çalışma için Tronto'nun ihtimama ilişkin tanımından ziyade "ihtimam ancak diğer değerlere göre göreceli önemi açısından değerlendirildiğinde kamusal yaşamın değerlendirilmesine eleştirel bir bakış açısı olarak hizmet etmeye başlayabilir"[45] iddiası itiraz edilebilirlik ve ihtimam etiği

43 Joan Tronto, 1993, s. 1-5.

44 Berenice Fisher ve Joan C. Tronto, "Toward a Feminist Theory of Caring", Ed. Emily K. Abel ve Margaret K. Nelson *In Circles of Care: Work and Identity in Women's Lives*, 1990, s. 40.

45 C. Joan Tronto, "Beyond Gender Difference to a Theory of Care", *Signs: Journal for Women in Culture and Society*, C. 12, S.4, 1987, s. 656.

arasında bağ kurulmasına kapı aralayıcı niteliktedir. Şöyle ki; kamusal yaşamın değerlendirilmesine eleştirel bir bakış açısı ortaya koyulabilmesi için rıza göstermenin yetersiz olduğu aşikardır. Eleştirel bakış açış ortaya koyulabilmesi için zaten itiraz kültürüyle yakın ilişkilidir. Ancak kamusal yaşama eleştirel bakış açısı getirebilmenin özel alanda da eşitlikçi ilişkiler ve bu ilişkilerden alınan cesaretle desteklenmesinin sessizlik kırılmasına zemin hazırlayabileceği belirtilmelidir. Zaten itiraz edilebilirliğin daha ilk koşulu olan istişari cumhuriyetin sessizlik kırılması olmadan tecessüm edebilmesinin mümkün olmadığı ileri sürülebilir.

Ancak kişilerin kamusal yaşamda başka insanlara karşı sessizliğin kırılabilmesi için ilk önce kişilerin kendi seslerini kendilerinin bastırmamaları hayati önemdedir. Zira kişiler düşüncelerini kendilerine bile ifade edemediklerinde istişari cumhuriyet için önemli olan müzakere temelli karar alma süreçleri gerçekleşemez. Zira yukarıda da ifade edildiği gibi müzakere temelli karar alma ise insanların açık fikirlilikle birbirlerini dinleyerek akıl yürütmelerine dayalıdır.

Müzakere temelli karar alma süreçlerinin olmazsa olmazı olan açık fikirlilik için kişilerin zihin berraklıklarını yitirmemeleri elzemdir. Oysa Gilligan'a göre kadınlar tahakküme dayalı ilişkiler ağında ergenliklerinden başlayarak dünyayı güçlülerin gözünden görecek biçimde yetiştirildikleri için kadınlar kendi seslerini ve soluklarını kaybederken aynı zamanda zihin berraklıklarını da yitirmektedirler. Bu nedenle müzakere temelli karar alma süreçlerine sadece kadınlarla sınırlı olamayacak biçimde tüm bireylerin açık fikirlilikle birbirlerini dinleyerek katılabilmeleri için ihtimama dayalı ilişkiler önem arz etmektedir.[46] Bu doğrultuda ihtimam görmeye ve göstermeye dayalı ilişkileri kendi kendine yeten bağımsız insan tasa-

46 Olcay Karacan, "İhtimam Etiği Bağlamında Hâkimlik ve Cesaret İlişkisi", *Yeditepe* Üniversitesi *Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 20, S. 2, 2023, s. 240.

rımını temel alan bireysel özerklik anlayışından farklı olarak özerkliğin başka insanlarla ve bu insanlarla kurulan ve gelişilen ilişkilere dayalı etik davranabilme kapasitesiyle ilgili ilişkisel özerklik anlayışını da gerektirmektedir.[47] Dolayısıyla kişileri birbirleriyle tahakküme dayalı ilişkileri dışlayacak biçimde ilişkisel özerklik anlayışına dayalı ilişkiler kurmaları karar alma süreçlerinin müzakere temelli olmasına zemin hazırlar. Zira yukarıda da belirtildiği gibi müzakere temelli karar alma süreci güç ilişkileri ekseninde gerçekleşmez. Diğer bir ifadeyle müzakere temelli karar alma süreci diyaloga dayalı eşitlikçi bir süreç olduğu için bu sabit tercihlerden tavizler vermek yerine ortak akılla tercihleri oluşturmaya dayalıdır. Zaten açık fikirlilik kişilerin yanılabilir insanlar olduklarını hesaba katarak kendi görüş ve inançlarını haklı nedenler karşısında değiştirmeye hazır olmalarını gerektirdiğinden[48] açık fikirliliğin ortak akılla ortak iyinin bulunmasının itici gücü olduğu da rahatlıkla ileri sürülebilir. Zaten sessizlik kırılması, özellikle toplumlarda ötekileştirilerek sesleri bastırılan kişilere ve gruplara ses çıkarma ortamı sağlanmasını gerektirir. Diğer bir ifadeyle toplumlardaki daha güçsüz kişilerin ve grupların özellikle de müzakere süreçlerine katılmalarının desteklemesi, ortak akla dayalı ortak iyiye onların da perspektiflerinin yansıması için ihtimam gösterilmesi önem arz etmektedir.

Ortak iyiye yurttaşların perspektifinin gereği gibi yansıyabilmesi için itiraz edilebilirliğin ikinci önkoşulu olan kapsayıcı cumhuriyet de yurttaşların birbirlerine karşılıklı ihtimam göstermelerine bağlıdır. Daha açık bir anlatımla yukarıda da belirtildiği gibi kapsayıcı cumhuriyet için, yurttaşların eşit temsili kadar yasama ve yargı alanlarındaki sorunlara etkin şikayet mekanizmalarının hayata geçirilebilmesi için yurttaşlara ihtimam gösterilmesi gerektiği ileri sürülebilir. Bu

47 Nadire Özdemir, "Aile Hukuku ve İlişkisel Özerklik", *Ankara Barosu Dergisi*, 2015/4, s. 49.

48 Gülriz Uygur, *Hukukta Adaletsizliği Görmek*, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yay., 2020, s. 68-72.

doğrultuda itiraz kanallarının açılması ve bu kanalların etkin kullanılması kamusal yaşamın değerlendirilmesine eleştirel bir bakış açısı getirilmesi bağlamında ihtimam göstermeyle bir arada düşünülebilir.

Elbette kamusal alanda ihtimam göstermeye vurgu yapan tek ihtimam etiği teorisyeni Tronto değildir. Ancak Tronto sadece gündelik siyasetle sınırlı olmayacak biçimde devletin çeşitli kurumlarına yönelik siyasetin belirlenmesinde hatta yargıyı da içerecek biçimde ihtimam göstermeye alan açılmasını talep etmektedir.[49] Ayrıca Tronto ihtimam göstermenin yapısal sorunlarla ilgisini kurması bakımından kurumların ve ilişkilerin ve kurumların eşitlikçi dönüşümü bağlamında kapsayıcı cumhuriyet ve ihtimam etiği arasında bağ kurulmasına zemin hazırlamaktadır. Zira Tronto ihtimam göstermeyi eşitsizliklerden yola çıkarak yani daha eşitsiz konumdaki seslerin duyulması ve onların ihtiyaçlarının onların perspektifinden belirlenmesine üzerinden açıklamaya çalışmaktadır. Diğer bir ifadeyle Tronto ihtimam ile demokrasi arasındaki bağı daha eşitsiz konumda olanlara seslerinin duyulabileceği bir ortam sağlanmasıyla sınırlı ele almamaktadır. Sosyal haklarla ihtimam gösterme arasında bağ kurarak devletin kurumların eşitlikçi dönüşümüne alan açmaktadır. Ancak burada Tronto'nun paternalist biçimde sosyal hakların belirlenmesinden değil eşitsiz konumda olanların seslerini duyarak yani onların katılımlarıyla sosyal hakları koruyacak biçimde kurumların dönüştürülmesinden bahsettiği gözden kaçırılmamalıdır. Dahası iyi yurttaş olmayı da ihtimam pratiği üzerinden ele alan Tronto'nun haklara ve sorumluluklara dayalı yurttaşlık anlayışı da kapsayıcılık için önemli olan katılımcılığı teşvik edici niteliktedir. Zaten katılım insanların yaşamlarını etkileyen toplumsal, siyasal ekonomik, çevresel gelişmelere dair söz sahibi olmalarıyla alakalıdır. Ayrıca katılım herkesin sesinin duyulabileceği biçimde olduğunda

49 Joan Tronto "Creating Caring Institutions: Politics, Plurality, and Purpose", Ed. Christine Koggel ve Joan Orme, *Care Ethics*, Routledge Press, 2019, s. 160-166.

özellikle yönetime katılanlarla güç ve yetki paylaşımını içerdiği için, katılanların yöneticilerin güç ve yetki kullanımını denetlemeleri için zemin hazırlayıcı bir unsur olabilmektedir.[50]

İtiraz edilebilirlik için oldukça önemli olan katılımcılığı ve kapsayıcılığı Pettit itiraz için bir forum olarak duyarlı cumhuriyet açısında da ele almaktadır. Pettit itirazların ciddiyetle dinlenebileceği bir forumun duyarlı cumhuriyet için gerekli olduğunu ancak yeterli olmadığı söylemektedir. Pettit muhalif bireylere veya gruplara baskı sistemlerinden kaçma imkânı verecek nitelikte ancak onların da başkalarını sömürmelerine neden olmayacak biçimde onlara yasalar çerçevesinde özel müdahale görebilecekleri bir itiraz forumunun da gerekli olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda ihtimam etiği için merkezi önemde olan insanlara özellikle de toplumların daha dezavantajlı kesimlerinden gelen daha kolay ötekileştirilen kişilere seslerini çıkartabilecekleri koşulların sağlanmasına yönelik özel yasaların gerekliliklerileriyle duyarlı cumhuriyet arasında bağ kurulması mümkündür. Ayrıca ihtimam gösterme demokratik yurttaşlığa ilişkin fikirlere uygulamalara yansıdığında güç tanınabilir ve yönetilebilir hale gelebileceği için güç ve egemenlik arasında ayrım yapılması kolaylaşacaktır. Bu doğrultuda güç ve egemenlik arasında ayrım yapılmasının baskı görme ihtimali olan muhalif bireylere ve gruplara gelecek baskının daha kolay gün yüzüne çıkmasına da alan açabileceği belirtilebilir.[51]

SONUÇ

Pettit Cumhuriyet mantığının özünü, tahakkümün azaltılması ve tahakkümsüzlük olarak özgürlüğün ilerletilmesi şeklinde formüle ederken tahakkümsüzlük anlamında özgürlüğün bir devlette tecessüm edebilmesini gerekli gördüğü demokratik denetim imkanlarını itiraz edilebilirlik

50 Yakup Bulut / Zehra Kurt, "Kentsel Katılım: Kentsel Politikaların Oluşumunda Dezavantajlı Grupların Konumu", *Journal of Politics Economy and Management*, S. 3/1, 2020, s. 22-24.

51 Urban / Ward, 2020, s. 12-15

kavramıyla açıklamaya çalışmaktadır.[52] Bu noktadan yola çıkıldığında demokratik denetim için itiraz kanallarının açılması ve bu kanalları etkin kullanılması için Tronto'nun kamusal meselelerde yurttaşların özellikle de daha az güce sahip yurttaşların eleştirel akıl yürütmeleri için onlara ihtimam gösterilmesine yaptığı vurgu önem arz etmektedir. Zira ihtimam görme ve göstermeye dayalı ilişki ağları içinde var olabilmek kişilere önce kendi seslerini sonra da başkalarının farklı seslerini duymalarına zemin hazırlayacaktır. Bu doğrultuda kişilerin önce kendi seslerini sonra da başkalarının farklı seslerini duyup kamusal meseleleri karşılıklı müzakere etmelerinin, bir cumhuriyetin olmazsa olmazı olan erdemli yurttaşlığın kökleşmesine alan açabileceği de ileri sürülebilir.

Kaynakça

Abadan, Yavuz, "Dekan Prof. Dr. Yavuz Abadan'ın Fakültenin 97 inci Kuruluş Yıldönümü Nutku", *Ankara* Üniversitesi *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 1, 1954, ss. 171-180.

Adugit, Yavuz, *Etikte Akıl ve Duygu* Çatışması *Akılcı Perspektif*, Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 2013.

Blum, Lawrence A., "Gilligan and Kohlberg: Implications for Moral Theory", *Ethics*, C. 98, S. 3, 1988, ss. 472-491.

Bulut, Yakup ve Kurt, Zehra, "Kentsel Katılım: Kentsel Politikaların Oluşumunda Dezavantajlı Grupların Konumu", *Journal of Politics Economy and Management*, C. 3, S. 1, 2020, ss. 21-33.

Çekem, Karun, "Etik ile Politikanın Kesişiminde İhtimam", *Humanities Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 16, 2020, ss. 66-86.

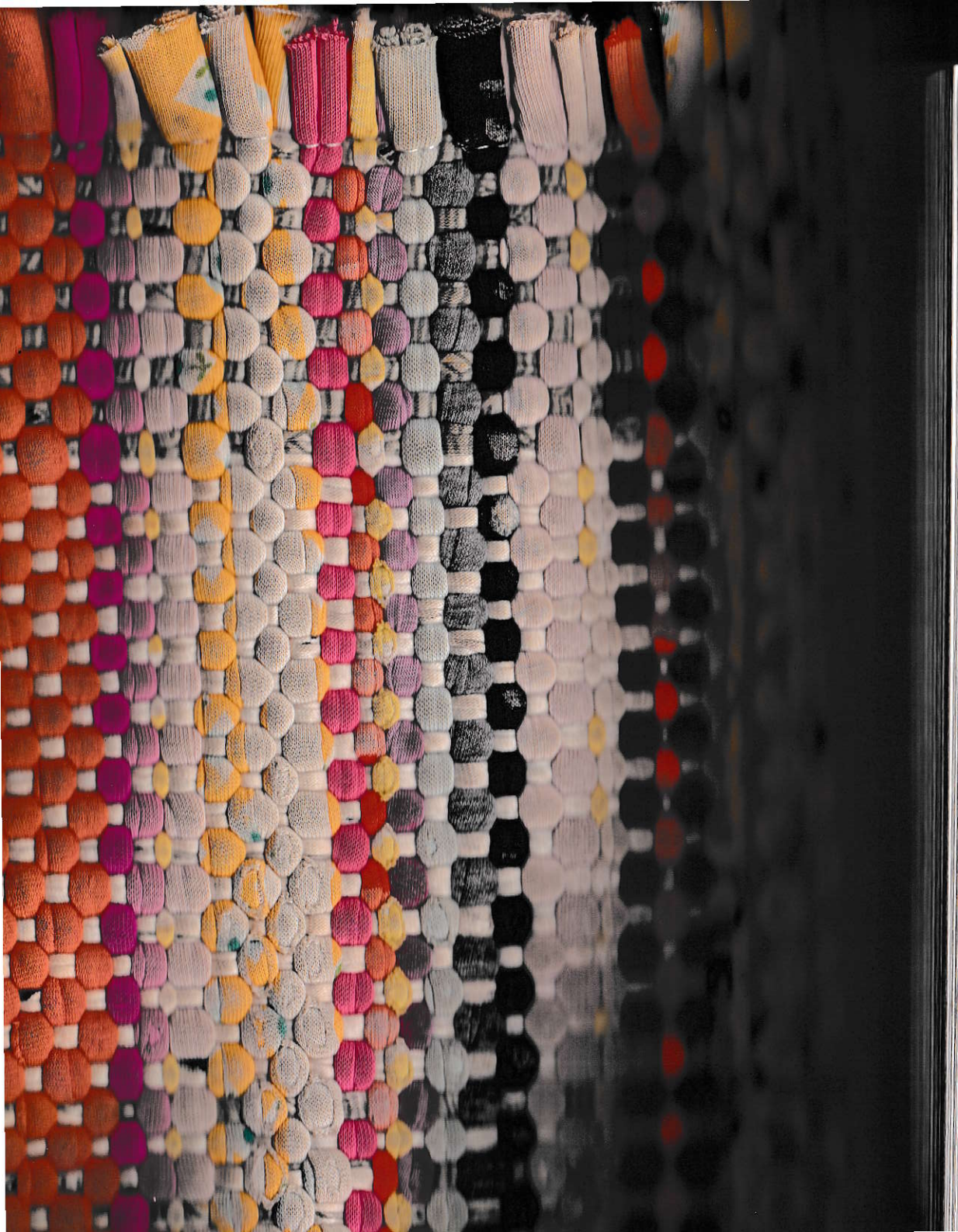
Çelik, Tuğrul, "Üç Tarz-ı Cumhuriyetçilik ve Cumhuriyetçi Özgürlük Anlayışı: Atina, Roma ve Ankara", İleri, Ocak-Mart 2022, ss. 79-89.

Ergüç, Veysel, "Cumhuriyetçilik Düşüncesinde Özgün Bir Yaklaşım: Philip Pettit ve Tahakkümsüzlük Olarak Özgürlük", *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C .2, S. 3, 2016, ss. 37-63.

Fisher, Berenice ve Tronto, Joan C., "Toward a Feminist Theory of Caring", Ed. Emily K. Abel ve Margaret K. Nelson, *In Circles of Care: Work and Identity in Women's Lives*, 1990, ss. 35-62.

Gilligan, Carol, *Kadının Farklı Sesi*, Çev. Merve Elma, Duygu Dinçer ve

52 Sancar, 2020, s. 76-77.

Fulden Arısan, İstanbul: Pinhan, 2017.
Günör, Reçep Batu, "Cumhuriyet Düşüncesinin Felsefi Temelleri Hakkında Bir İnceleme", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi Cumhuriyetin Yüzüncü Yılı* Özel *Sayısı*, 2023, ss. 87-94.
Kanatlı, Mehmet, "Klasik Cumhuriyetçi Özgürlük Bağlamında Niccolo Machiavelli'yi Yeniden Düşünmek", *Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, C. 3, S. 4, ss. 280-290.
Karacan, Olcay, "İhtimam Etiği Bağlamında Hâkimlik ve Cesaret İlişkisi", *Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 20, S. 2, 2023, ss. 229-245.
Karacan, Olcay, *Dönüştürücü Adalet ve Annelik*, Karahan Kitabevi, 2023.
Kibar, Sibel, "Analitik Marksizmin Sömürü Olgusuna Yaklaşımının Bir Eleştirisi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 20, S. 1, 2018, ss. 73-84.
Kuçuradi, İoanna, "İnsan Haklarından Devlet Kavramına", İnsan *Hakları: Kavramları ve Sorunları*, 4. Baskı, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 2017, ss. 39-54.
Özdemir, Nadire, "Aile Hukuku ve İlişkisel Özerklik", *Ankara Barosu Dergisi*, 2015/4, ss. 45-53.
Özdemir, Nadire, *Kültürel Savunma Dönüştürücü Adalet Yaklaşımıyla Değerlendirme*, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2021.
Pettit, Philip, *Cumhuriyetçilik Bir Yönetim Teorisi*, Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998.
Sancar, Mithat, *Devlet Aklı Kıskacında Hukuk Devleti*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
Tronto, C. Joan, "Beyond Gender Difference to a Theory of Care", *Signs: Journal for Women in Culture and Society*, S. 12/4, 1987, ss. 644-663.
Tronto, Joan, "Creating Caring Institutions: Politics, Plurality, and Purpose", Ed. Christine Koggel ve Joan Orme, *Care Ethics*, Routledge Press, 2019, ss. 158-171.
Tronto, Joan, *Moral Boundaries A Political Argument for an Ethic of Care*, New York: Routledge Press, 1993.
Urban, Petr ve Ward, Lizzie, "Introducing the Contexts of a Moral and Political Theory of Care", Ed. Petr Urban ve Lizzie Ward, *Care Ethics, Democratic Citizenship and the State, International Political Theory*, Palgrave Press, 2020, s. 12-15.
Uygur, Gülriz ve Özdemir, Nadire, *Adalete Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve* İzleme Çalışması, Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği Yayınları, 2021.
Uygur, Gülriz, "Toplumsal Cinsiyet ve Adalet: Hukuk Adaletsizdir", *Ankara Barosu Dergisi*, 2015/4, ss. 121-132.
Uygur, Gülriz, *Hukukta Adaletsizliği Görmek*, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yay., 2020.